

УДК 34 (3/9) «9-14»

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.1.6>

СТАНОВЛЕННЯ ПРАВА НА СУДОВИЙ ЗАХИСТ В УКРАЇНІ (ІХ–ХІV СТ.СТ.)

Гоцуляк Ю.В.,
*доктор юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри теорії, історії держави і права
та філософії права,
Донецький національний університет
імені Василя Стуса
ORCID: 0000-0001-6765-4592
e-mail: y.hotsulyak@donnu.edu.ua*

Мартинюк О.В.,
*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри конституційного, міжнародного
і кримінального права,
Донецький національний університет
імені Василя Стуса
ORCID: 0000-0001-9160-3525
e-mail: o.martynyuk@donnu.edu.ua*

Гоцуляк Ю.В., Мартинюк О.В. Становлення права на судовий захист в Україні (ІХ – ХІV ст.ст.).

Стаття присвячена дослідженню процесу становлення права на судовий захист на теренах України протягом ІХ–ХІV століть.

Авторами встановлено, що за доби становлення державності на теренах сучасної України єдиного та універсального суду для усіх суспільних прошарків не існувало, а інститут суду не був відокремлений від інших органів публічної влади. На початку ХІ ст. шляхом проведення судової реформи усі суди були поділені на публічні (державні) та церковні. До публічних судів відносили князівський, вічовий та громадський суди, систему ж церковних судів складала відповідні інстанції при монастирях, єпархіях та інших церковних установах. Юрисдикція публічних судів поширювалася на усе вільне населення держави, крім духівництва.

Автори звертають увагу, що юрисдикція князівського суду формально поширювалася на усе населення держави, однак де-факто він розглядав справи, де хоча б однією із сторін були представники тогочасної феодалної знаті. Відтак цілковито право на судовий захист у князівському суді могли реалізувати представники вищих суспільних верств. За певних умов право на судовий захист у князівському суді могли реалізувати і представники усіх верств населення (крім залежних осіб), однак у таких випадках князівський суд ймовірно виступав апеляційною інстанцією щодо рішень, прийнятих насамперед громадськими судами.

Автори роблять висновок, що право на судовий захист у вічовому суді могли реалізувати лише князь та міська громада. Найавторитетнішою судовою установою серед населення держави був громадський суд, а право на судовий захист могли реалізувати усі без винятку жителі громади у межах т. зв. «судового округу» (території волості). У церковних судах всебічним правом на звернення до суду місцевого церковного ієрарха або суду митрополита мало духовенство. Світське населення могло реалізувати власне право на судовий захист у судах церковної юрисдикції шляхом звернення насамперед до суду місцевого церковного ієрарха.

Ключові слова: середньовічна держава, правосуддя, історико-правовий аспект, права людини, право на судовий захист, правосвідомість, правова культура, принципи права, суддівський розсуд, соціальна цінність.

Hotsuliak Y.V., Martyniuk O.V. Establishment of the right to judicial protection in Ukraine (IX–XIV centuries).

The article is devoted to the study of the process of formation of the right to judicial protection on the territory of Ukraine during the 9th–14th centuries.

The authors established that during the emergence of statehood on the territory of modern Ukraine, a single and universal court for all social strata did not exist, and the institution of the court was not separated from other public authorities. At the beginning of the XI century through judicial reform, all courts were divided into public (state) and church. Public courts included princely, secular and public courts, while the system of ecclesiastical courts was made up of relevant instances at monasteries, dioceses and other church institutions. The jurisdiction of public courts extended to the entire free population of the state, except for the clergy.

The authors draw attention to the fact that the jurisdiction of the princely court formally extended to the entire population of the state, but de facto it considered cases where at least one of the parties were representatives of the feudal nobility of that time. Therefore, representatives of the highest social strata could fully exercise the right to judicial protection in the princely court. Under certain conditions, the right to judicial protection in the princely court could be exercised by representatives of all strata of the population (except personally dependent), but in such cases, the princely court probably acted as an appellate authority regarding decisions made primarily by public courts.

The authors conclude that only the prince and the city community could exercise the right to judicial protection in the peer court. The most authoritative judicial institution among the population was the public court, and the right to legal protection could be exercised by all residents of the community without exception within the so-called «judicial district» (territory of the parish). In church courts, the clergy had a comprehensive right to appeal to the court of the local church hierarch or the metropolitan court. The secular population could exercise their right to judicial protection in the courts of ecclesiastical jurisdiction by appealing to the court of the local church hierarch.

Key words: medieval state, justice, historical and legal aspect, human rights, right to judicial protection, legal awareness, legal culture, principles of law, judicial discretion, social value.

Постановка проблеми. Розбудова України як правової та соціальної держави вимагає створення ефективної системи захисту прав і свобод людини і громадянина, особливо в умовах збройної агресії. Згідно зі ст. 3 Конституції України: «права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави», а «утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» [6]. Згідно зі ст. 55 Основного Закону, права і свободи людини і громадянина захищаються судом, а відтак кожному гарантується право на судовий захист. Саме право на судовий захист, на переконання правників, дає можливість відстоювати інтереси не лише конкретного позивача, але й усього суспільства, сприяючи тим самим забезпеченню режиму законності та правопорядку [12, с. 348].

Наразі право на судовий захист – це доволі широка категорія, яка включає в себе: право на доступ до суду, право на доступ до інформації, право на публічні слухання, незалежність, неупередженість, рівність сторін, презумпцію невинуватості, право на допит свідків і т. п. [11]. Однак його становлення – це складний та різнобічний процес, який пов'язується насамперед із генезою державних і правових інститутів на теренах сучасної України, починаючи із доби становлення першої давньоукраїнської держави – України-Руси (Київської Русі). Як зазначають сучасні правники-історики «судова влада не належить виключно державі. Вона безпосередньо пов'язана з реалізацією ідеї права, зокрема і його первісних форм, а тому існує і в додержавному суспільстві» [2, с. 139].

У зв'язку із наведеним вище, вбачаємо за актуальне дослідити процес становлення права на судовий захист на теренах України протягом IX–XIV ст., що і є метою нашої статті.

Аналіз останніх наукових досліджень і публікацій. Становлення вітчизняного судоустрою та судочинства, включаючи окремі аспекти вивчення права на судовий захист було предметом наукових досліджень багатьох учених, а саме: О. Єщенко, П. Захарченка, С. Кудіна, М. Мірошниченко, П. Музиченка, А. Настюка, Ю. Цветкової, А. Чайковського, А. Шевченка, О. Шевченка та багатьох інших. Однак висновки, зроблені ними, потребують певних уточнень.

Виклад основного матеріалу. За доби становлення державності на теренах сучасної України єдиного та універсального суду для усіх суспільних прошарків в Україні-Руси не існувало [2,

с. 140], та й не могло існувати за об'єктивних умов розбудови та розвитку середньовічної держави. Суд не був відокремлений від адміністрації, а відтак не існувало відокремлених судових органів від інших органів публічної влади. Однак вітчизняні фахівці у галузі історії українського права слушно вказують на загальні принципи тогочасного судочинства, що склалися на наших теренах: по-перше, самоврядування; по-друге, незалежності суддів та підпорядкування їх вимогам або ж звичаєвого, або ж писаного права; по-третє, рівності суб'єктів процесу; по-четверте, змагальності сторін та свободи у наданні доказів; по-п'яте, обов'язковості рішень суду для сторін; по-шосте, сприяння сторонам у досягненні ними мирової угоди [2, с. 140].

За князювання Володимира Великого була проведена судова реформа, а тому на початку XI ст. судова система набувала певних ознак, у якій всі суди поділялися на публічні (державні) та церковні. До перших насамперед відносили князівський, вічовий та громадський суди, систему ж церковних судів складали відповідні інстанції при монастирях, єпархіях та інших церковних установах, де судочинство здійснювали певні категорії церковних ієрархів – ігумени, єпископи, митрополити тощо. Варто зауважити, що юрисдикція публічних судів поширювалася на усе вільне населення держави, крім церковних людей.

В окрему категорію дослідники виділяють приватні (вотчинні, або доменіальні) суди [2, с. 142; 9, с. 13]. Судочинство у них здійснювали феодала на основі надання їм так званих імунітетних прав щодо залежних людей – насамперед закупів та холопів. Учені-правники зауважують, що «найпоширенішими вотчинні суди були на теренах Галицько-Волинської держави, де родові бояри мали у приватному володінні землі, соляні промисли тощо» [2, с. 142]. Отже, право на судовий захист у таких судах могли реалізовувати самі ж господарі-феодала по відношенню до залежних людей, хоча окремі особисті права як холопів, так і закупів захищалися нормами Руської Правди.

Першим у системі судових органів Руси-України був княжий суд, оскільки саме князь був уособленням як державної влади, так і судової. Як зазначав Я. Падох «судова влада належала до основних прерогатив княжого уряду, а обов'язок судити громадян вважався головним обов'язком володаря» [10, с. 11].

Князь мав право реалізовувати судову функцію як безпосередньо, так і через представників – тіунів та вірників (княжих урядовців). Останні мали право приймати рішення від імені великого князя виключно у межах наданих їм повноважень, самостійної судової компетенції вони не мали. За словами Я. Падоха судові тіуни і вірники вважалися найважливішими судовими урядовцями князя, при тому що вірник «заступав князя у найважливіших кримінальних справах – насамперед, у справах про вбивство, оскільки мала накладатися на винного публічна кара – віра» [10, с. 11]. Допоміжним персоналом князівського суду без самостійної судової компетенції були ябедники (публічний обвинувач), мечники, детські, писці, отроки та ін.

Так, Ю.В. Цветкова, досліджуючи особливості розвитку права на теренах Галичини та Волині за розглядуваного періоду, звертає увагу на факт особистої участі князя щодо справ надзвичайної важливості – насамперед тих, де діяння певного кола осіб посягали на державні інтереси, князівську родину, загальний суспільний спокій або справи, що потрапляли до нього як до апеляційної інстанції. Зосереджуючи увагу на унікальних особливостях генези правової системи, дослідниця зауважує, що «при призначенні покарання у таких випадках князь міг керуватися не загальноприйнятими нормативно-правовими актами, а власними уподобаннями, державними та суспільними потребами й розсудом. Відтак, порушуючи норми як звичаєвого, так і писаного князівського права, він міг призначати як найтяжчі покарання – включно із кваліфікованою смертною карою, так і навпаки – застосовувати амністію чи помилування до визнаного винуватим злочинця» [5, с. 85].

Юрисдикція князівського суду формально поширювалася на усе населення держави [10, с. 11], однак де-факто він розглядав справи, де хоча б однією із сторін були представники тогочасної феодальної знаті. Відтак цілковито право на судовий захист у князівському суді могли реалізувати представники вищих суспільних верств – удільні князі, бояри, дружинники князя тощо [3, с. 56]. За реалізацію власного права на звернення до такого суду позивачі сплачували відповідні кошти – мито, частина із яких йшла на оплату праці суддів та урядовців, а інша частина – до княжої скарбниці.

Можемо припустити, що право на судовий захист у князівському суді могли реалізувати і представники широкого люду (насамперед, особисто вільне населення держави) у тих випадках, коли князь чи його урядники здійснювали судочинство під час регулярних об'їздів території держави (т. зв. «об'їздові суди») – наприклад, під час полюддя. У таких випадках князівський суд ймовірно

виступав апеляційною інстанцією щодо рішень, прийнятих насамперед громадськими судами. Окрім суду великого князя на постійній основі функціонували і суди княжих урядовців (посадників). Судова влада посадника поширювалася на підвладну йому територію (округ), а юрисдикція – на усі цивільні та кримінальні провадження, за виключенням торгівельних спорів, що розглядалися судом тисяцького.

Окремою судовою інстанцією був вічовий суд, який дослідники відносять до найдавніших судових інстанцій на теренах України-Руси. За словами Я. Падоха у період становлення державності його компетенцію складав розгляд справ «політичних, кримінальних і цивільних», а згодом предметом його розгляду стали справи проти князя, членів його родини, князівських намісників, інших князівських урядників [10, с. 12].

Досліджуючи відповідальність князівської влади перед вічем як наслідок розвитку міст А.Є. Шевченко, С.В. Кудін та А.А. Настюк звертають увагу на те, що князю було б важко у кожному місті України-Руси (а їх було доволі багато – примітка наша) вибудувати власну адміністративну ієрархію, яка б ефективно здійснювала контроль за усіма сферами його життєдіяльності. Відтак князь «перекладав» відповідальність за управління містом на його населення, а сам лише контролював збір податків (данини) та судові суперечки, «особливо не вникаючи в його справи <...> а твердження про те, що міста беззаперечно підкорялися князю, є абсурдними» [13, с. 320, с. 322]. За твердженнями П.П. Захарченка та М.І. Мірошніченко вічовий суд «виконував роль запобіжного заходу проти будь-якої сваволі з боку князя чи його адміністрації у частині порушення взятих князем зобов'язання, закріплених у договорі (ряді)» [2, с. 140].

Відтак право на судовий захист у вічовому суді могли реалізовувати як князь (якщо саме він був ініціатором скликання вічових зборів і вічового суду), так і громада міста (якщо ж вона виступала організатором віча). Такими прикладами можуть слугувати: по-перше, вигнання киянами Великого князя Ізяслава (1068 р.); по-друге, посадження на київський стіл князя Володимира II Мономаха (1113 р.). Причому, за словами О.О. Шевченка з XII ст. князівська влада набувалася через вибори на віче [4, с. 13].

Найпоширенішою і, мабуть, найавторитетнішою судовою установою за окресленої доби був громадський (або вервний) суд, який вважався першою інстанцією у публічних судах. До його складу входили певний староста і «визначні» мешканці з високими моральними якостями та авторитетом («добрі люди»). Зауважимо, що ці інституції, які доволі тривалий час виконували функції правосуддя на українських теренах, діяли ще за додержавного періоду, а після виникнення держави близько IX ст. стали основною ланкою у системі органів судочинства України-Руси. Головним різновидом громадського суду, на переконання Я. Падоха, був суд верві, тобто «суд у межах судової громади» [10, с. 12]. Нормативно-правовою засадою діяльності громадського суду були насамперед положення українського звичаєвого права, а згодом – Руської Правди.

О.О. Шевченко справедливо вбачав, що громада за доби становлення давньоукраїнської державності становила замкнуте ціле й постійно охоронялася. Ніхто не міг таємно чи безкарно чинити ті або інші діяння, що шкодили суспільству. Таким чином, це рятувало як громаду, так і загалом державу від порушення прав і безкарності. Дослідник наголошував, що замкнутість громади була характерним явищем не лише для України-Руси, а й для тогочасних середньовічних європейських держав [5, с. 64]. Завданням громади було об'єднання суспільства задля ефективної взаємодії із навколишнім світом, а відтак у її середовищі формувалися уявлення про суспільні і моральні цінності, що закріплювалися у «локальній общинній традиції» [1, с. 123]. Отже, громада насамперед була зацікавленою стороною у підтриманні правопорядку на власній території.

Відзначимо, що в основу функціонування громадського суду була покладена ідея рівності, тому право на судовий захист могли реалізувати усі без винятку жителі громади у межах т. зв. «судового округу» (території волості). Наприклад особа, що вважалася потерпілою сама або через довірених осіб сповіщала околицю про час і місце зборів громадського суду [1, с. 123]. Так само громада несла колективну відповідальність (за принципом кругової поруки) за кримінальні правопорушення, що вчинялися на її території (інститут «дикої віри»). Принцип рівності був покладений і в основу покарання – воно застосовувалося однаково до усіх вільних незалежно від соціального статусу, однак залежало від тяжкості злочину. Усі рішення суду ухвалювалися одногласно.

Компетенція громадського суду була доволі широкою: вони розглядали цивільні (насамперед, суперечки щодо права власності на певне майно та права користування громадськими угіддями),

кримінальні справи (від кримінальних правопорушень невеликої тяжкості, на кшталт дрібної крадіжки чи нанесення легких тілесних ушкоджень [5, с. 84] – аж до вбивства, скоєного на території громади [2, с. 140]), а також здійснювали необхідні слідчі дії (наприклад, проводили «гоніння сліду», тобто переслідували злочинця за «гарячими слідами»).

Наразі доволі важко встановити усі критерії, за якими обиралися судді до громадського суду. Однак із упевненістю можемо стверджувати, що це були авторитетні жителі громади («добрі люди», «кращі люди», «судні мужі») з високими моральними якостями. Вони користувалися цілковитою довірою зі сторони громади, а ухвалені ними рішення були належним чином обґрунтованими та підлягали публічному оголошенню. Очевидно, що судді були знавцями норм звичаєвого права, а відтак рішення, ухвалені ними, були зрозумілими для соціуму. Судочинство супроводжувалося певними обрядами, що набували значення правових символів. Окрім цього судді застосовували усне формулювання правових норм, а учасники судового процесу не мали права відступати від їх змісту. Головним було знання норм і вміння висловлювати їх так, щоб не було перекручено суть. За словами О.О. Шевченка, «коли в суді виникали суперечки, вони стосувалися розуміння не самої формули, а того, чи існує така норма взагалі, чи тільки у якійсь її частині. У такому випадку змагання сторін стосовно фактів перетворювалося у змагання про право» [4, с. 24-25].

За періоду становлення давньоукраїнської державності правове регулювання не охоплювало усіх форм суспільних відносин. Відтак право, що застосовувалося у громадських судах протягом декількох століть певним чином являло собою насамперед і «здоровий глузд» тих, хто його реалізовував. У цьому зв'язку варто наголосити на високому рівні розвитку правосвідомості та правової культури як українського народу загалом, так і суддів зокрема. Останні, приймаючи те чи інше рішення у конкретних справах, брали до уваги положення норм звичаєвого права та керувалися власною правосвідомістю і здоровим глуздом. Так, за словами Т.В. Михайліної: «еволюція суспільного буття, безперервне виникнення, існування та «відмирання» численних моделей поведінки забезпечує укорінення найбільш дієвих з них та (або) таких, які в найбільшій мірі відповідають ментальності цього народу. Переростання ж звичаю у правовий обумовлено державним «запозиченням» корисної рамкової моделі, що вирішує завдання одразу за кількома напрямками: 1) підсилює зв'язок «держава-соціум»; 2) позбавляє державні інституції необхідності створювати нові, неапробовані моделі поведінки, доповнюючи їх блоками неформалізованих, але таких, що довели свою дієвість, норм; 3) підвищує престиж держави в населення через підтримку традицій» [8, с. 143]. Таким чином, рішення, що приймалися громадськими судами, можемо із упевненістю називати виявом народної волі, а громадський суд – органом народного правосуддя.

Після хрещення Русі у 988 р. на теренах Русі-України починають з'являтися церковні суди, юрисдикції яких підлягало насамперед духівництво (чорне та біле) та члени їх сімей, а також особи, які перебували під заступництвом церкви у будь-яких справах. Так само юрисдикція церковних судів поширювалася на усе населення держави у випадку вчинення кримінальних правопорушень проти віри та церкви, сім'ї та моралі. Зауважимо, що не все населення Русі-України підтримало релігійну реформу князя Володимира Великого, особливо жителі сільської місцевості [13, с. 215].

За досліджуваного періоду до кримінальних правопорушень (злочинів) проти віри та церкви відносили: крадіжку церковного майна (церковну «тятьбу»), пограбування покійників, знищення хрестів на могилах і дорогах, псування церковних стін, плюндрування храмів та чародійство (чаклунство); проти сім'ї та моралі – розпусту, зґвалтування, перелюбство, пияцтво, самовільне розірвання шлюбу, укладення шлюбу поміж близькими родичами, багатоженство, народження позашлюбної дитини, а також різноманітні сексуальні збочення тощо [7, с. 32].

Учені-правники звертають увагу, що на відміну від князівського суду у церковній сфері існувала доволі чітка організація, що ґрунтувалася на ієрархії церковного управління. Відтак духівництво мало змогу реалізувати право на судовий захист шляхом звернення до суду місцевого церковного ієрарха або суду митрополита, при цьому функцію апеляційної інстанції виконували рада ієреїв, єпископська рада або ж помісний собор [2, с. 142]. Миряни могли реалізувати власне право на судовий захист у судах церковної юрисдикції шляхом звернення передусім до суду місцевого церковного ієрарха.

Одночасно окремі дослідники вказують, що «у церковному суді можна спостерігати застосування інквізиційного, розшукового процесу з активною роллю суду, із застосуванням тортур, з та-

емним і письмовим судочинством» [1, с. 127]. Такі твердження, на наше переконання, викликають сумніви. По-перше, нормативною основою церковного судочинства були першочергово Статути про церковні суди князів Володимира Великого та Ярослава Мудрого, де подібних покарань ми не зустрічаємо. Покарання, що накладалися християнською церквою в Україні-Руси були доволі м'якими, на відміну від середньовічної католицької інквізиції. По-друге, християнство прийшло на українську землю у X ст. не на «голий нерелігійний ґрунт», а на язичницький. Хоча з плином століть християнство майже зовсім витіснило язичництво з релігійного життя українського народу, воно все ж таки залишилося у традиціях і підсвідомості народу, позначившись і на самому християнстві. По-третє, високий духовний рівень українського народу сприяв тому, що у його середовищі протягом усієї історії утверджувалися поняття добра, справедливості, свободи, гуманності, демократизму та гідності. Ці принципи сформувалися ще задовго до прийняття християнства і відображалися у нормах звичаєвого права, а з прийняттям християнства стали основою правової системи [7, с. 36–37].

Проведене дослідження дає підстави зробити такі **висновки**.

1. За доби становлення державності на теренах сучасної України єдиного та універсального суду для усіх суспільних прошарків не існувало, інститут суду не був відокремлений від інших органів публічної влади. Внаслідок проведеної князем Володимиром Великим реформи судоустрою на початку XI ст. усі суди були поділені на публічні (державні) та церковні. До публічних судів відносили князівський, вічовий та громадський суди, систему ж церковних судів складали відповідні інстанції при монастирях, єпархіях та інших церковних установах. Юрисдикція публічних судів поширювалася на усе вільне населення держави, крім духівництва.

2. Юрисдикція князівського суду формально поширювалася на усе населення держави, однак де-факто він розглядав справи, де хоча б однією із сторін були представники тогочасної феодалної знаті. Відтак цілковито право на судовий захист у князівському суді могли реалізувати представники вищих суспільних верств – удільні князі, бояри, дружинники князя тощо. За певних умов право на судовий захист у князівському суді могли реалізувати і представники усіх верств населення (крім залежних осіб), однак у таких випадках князівський суд ймовірно виступав апеляційною інстанцією щодо рішень, прийнятих насамперед громадськими судами.

3. Самостійною судовою інстанцією за княжого періоду був вічовий суд, а право на судовий захист у ньому могли реалізовувати як князь (якщо саме він був ініціатором скликання вічових зборів і вічового суду), так і громада міста (якщо ж вона виступала організатором віча).

4. Найпоширенішою і найавторитетнішою судовою установою за окресленої доби був громадський суд, основу функціонування якого складала ідея рівності. Відтак право на судовий захист могли реалізувати усі без винятку жителі громади у межах т. зв. «судового округу». Суддями громадського суду були авторитетні жителі громади з високими моральними якостями, які користувалися неподільною довірою зі сторони громади. Вони були знавцями норм звичаєвого права, а рішення, ухвалені ними, були зрозумілими для соціуму. Судді застосовували усне формулювання правових норм, а учасники судового процесу не мали права відступати від їх змісту.

5. У церковній сфері існувала доволі чітка організація, що була покладена в основу реалізації права на судовий захист. Духовенство наділялося правом на звернення до суду місцевого церковного ієрарха або суду митрополита, при цьому функцію апеляційної інстанції виконували рада ієреїв, єпископська рада або ж помісний собор. Світське населення могло реалізувати власне право на судовий захист у судах церковної юрисдикції шляхом звернення насамперед до суду місцевого церковного ієрарха.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Єщенко О.В. Особливості доступу до правосуддя в часи Київської Русі. Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки. 2023. Том 34 (73), № 5. С. 122–129.
2. Захарченко П.П., Мірошніченко М.І. Становлення вітчизняного судоустрою та судочинства: доба України-Руси (IX–XIV ст.). Вісник кримінального судочинства. 2022. № 3–4. С. 138–147.
3. Історія держави і права України: навч. посібник. За ред. А.С. Чайковського. К.: Юрінком Інтер, 2000. 384 с.
4. Історія українського права. Навч. посібник: Матеріали до курсу лекцій з історії української державності. За ред. О.О. Шевченка. К.: Олан, 2001. 214 с.

5. Історія українського права: Посібн. / І.А. Безклубий, І.С. Гриценко, О.О. Шевченко та ін. К.: Грамота, 2010. 336 с.
6. Конституція України від 28.06.1996 р. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30. Ст. 141.
7. Мартинюк О.В. Вплив релігії на розвиток інститутів кримінального права України доби Раннього Середньовіччя. Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса. 2023. № 2. С. 30–38. URL: <https://jpchdnu.donnu.edu.ua/article/view/14910/14813>.
8. Михайліна Т.В. Роль інтегративного потенціалу правосвідомості у реформуванні правової системи: монографія. Вінниця: Нілан, 2018. 312 с.
9. Падох Я. Давнє українське судове право. Конспект викладів. Мюнхен-Париж, 1949. 55 с.
10. Падох Я. Суди й судовий процес старої України. Нарис історії. Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. Том 209. Історично-Філософічна Секція: Правнична комісія. Ч. 5. Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто-Львів, 1990. 128 с.
11. Право на судовий захист: Конституційний Суд України. Офіційний вебсайт. URL: <https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/439-pravo-na-sudovyy-zahyst>.
12. Тицька Я.О., Шкодовська Ю.Ю. Право на судовий захист в системі прав людини: науково-теоретичний аспект у сучасному контексті. Юридичний науковий електронний журнал. 2021, № 9. С. 348–351. URL: DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-9/86>.
13. Шевченко А.Є., Кудін С.В., Настюк А.А. Становлення та розвиток князівської влади в Київській Русі в IX – на початку XII ст. Вінниця: Твори, 2020. 468 с.